

Јована ИВЕТИЋ

jovana.iveticc@gmail.com

„ВИШЕ-НО-ЉУДСКО И ВИШЕ-НЕ-ЉУДСКО“

Институт за књижевност
и уметност, Београд

(*Питања уметности у доба њоси- и ѿрансхуманизма*. Ур. Бојан Јовић, Тијана Тропин и Марко Теодорски. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2024, 511 стр.)

Дијалог књижевности и других уметности са идејама хуманизма, било као њихова над(о)градња у биолошком и технолошком домену трансхуманизма, било као преиспитивање, деконструисање или децентрирање антропоцентричности и просветитељског поимања човека у теоријском и филозофском дискурсу постхуманизма (стр. 430), тема су зборника *Питања уметности у доба њоси- и ѿрансхуманизма*. Ово издање Института за књижевност и уметност настало је на основу радова са истоименог скупа организованог у оквиру одељења Упоредна истраживања српске књижевности и Одељења за теорију књижевности и уметности.

Тематика је назначена већ илустрацијом на насловној страни зборника – крупни кадар прстију који се додирују на Микеланђеловом *Стварању Адама* овде је редизајниран: са десне стране је божанска рука, док је са леве роботска. *Техноѿрансцендентности* (39) илустрације денотира низ питања о креативности, слободи и стварању у контексту пост- и трансхуманизма, асоцирајући на „прометејски порив надмашивања творачке односно организационе способности природе или божанства“ (129), Пекићеву идеју да „ремек-дело настаје из идеје да људска рука ствара боље од божанске“ (174), а једнако и на проглашавање робота новим Адамом и Евом у драми Карела Чапека *Р.У.Р.* (89). Адамова роботизована рука наводи и на неколико пута цитираног Пика дела Мирандолу и његов *Говор о досѿојансѿиву човека*. Мирандолин човек „није ни Прометеј ни Херакле, већ Адам“, којем су слобода, воља и радозналост духа дати како би се свесно дивио божанској креацији (15): „Не учиних те ни небеским ни земаљским, ни смртним ни бесмртним, како би оно обличје самога себе створио, које сам за себе пожелиш, себи на вољу и себи на част, бивајући свој сликар и вајар“ (163). Додир прстију садржи и додирну тачку пост- и трансхуманистичке парадигме.

Како је истакнуто у најави скупа, у питању је идеја да је *homo sapiens* фаза у развоју људског бића, те да ће се „човек и човечанство у потпуности остварити“ или „превазилазећи самог себе, спознајући нове могућности за своју природу“ остајући притом човек (више-но-људско), или се коренито трансформисати у нешто друго (више-не-људско).

Пост- и трансхуманистичке идеје¹ истражене су у оквирима низа уметности (књижевност, ликовна уметност, музика, филм), медија и епоха, кроз низ митских бића, полубогова, вампира и вештица, а фигура којом се зборник и отвара и затвара је Франкенштајн (и његово створење).

Као нарочито погодно тло за анализу истичу се фантастична и утопијска / дистопијска књижевност. Ове идеје прате се од митског мишљења, кроз средњи век, преко романтизма и до савременијих поетика, од античког *conditio humana* до двадесетвековне постхумане неприлике / пометње (*posthuman predicament*, 39). Дијахронијски преглед показује да се исте идеје провлаче кроз цивилизацију независно од степена технолошког прогреса и научне објашњивости, често као легенде, митови и предања о надилажењу људскости, и његовим последицама. Замагљена граница чудесног и научног нарочито је присутна у периоду популарности спиритизма, у времену открића електрицитета и телекомуникационих технологија, а непосредно пред дефинисање транс- и постхуманизма (356).

Пост- и трансхуманизам: начела. Прва од седам целина зборника уводи у теоријска начела транс- и постхуманизма, доводећи их у везу са дистопијском књижевношћу. Марија Шаровић отвара зборник историјатом трансхуманистичког учења и прегледом полемика о његовој штети и користи. Дебате су присутне од половине 18. века, долазе из просветитељске, позитивистичке и модерне научне перспективе, а њихови учесници махом су писци (научне) фантастике. Анализирана је рецепција трансхуманизма унутар фракција руског космизма, као и његови одједи у руској књижевности, нарочито у трансхуманистичким романима Виктора Пелевина. На ово истраживање надовезује се рад Снежане Калинић, који анализира аспекте постхуманог у теорији Розе Брајдоти и доноси преглед њеног пост- и антихуманистичког становишта, насталог на критици онога што хуманизам у пракси запоставља, игнорише или експлоатише. Управо преко појма неприлике, теорија је повезана са могућим световима Љубомира Долежела и (анти)утопијским аспектима фикције које он анализира, као и са Сарцентовим тезама о дистопијској књижевности.

¹ Тема је дотакнута још у зборнику *Теорије и њолијике рода. Родни идентитет и теорије у књижевности и културама југоисточне Европе* (ур. Татјана Росић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008), са текстом посвећеним *Кибориком манифесту* Доне Харавеј.

Постхуманизам и књижевна фантастика. Друга целина тематизује везу постхуманизма и књижевне фантастике, са полазиштем у конкретним књижевним делима која тематизују (не)оправданост страха од развоја технологије, нужност бриге о друштвеним наукама које би пратиле и кориговале технолошки напредак, као и наличје савремених пракси које прате развој постхуманистичких идеја. Остали радови анализирају дела која *умекшавају* и чине пријемчивијим постхуманизам.

Јасмина Мојсијева-Гушева анализира постхуманистичку етику на примеру одабраних научнофантастичних приповедака Исака Асимова и филма *Ја, робот* (2004). Тематизовано је порекло страха од нових технологија и његова неутемељеност, потреба за етичким оквиром који ће предупредити злоупотребу научних достигнућа, као и неопходност развоја друштвених наука упоредо са техничким. Зорица Ђерговић-Јоксимовић у раду „Екофикција у доба капиталоцена: по шумама и горама трансхуманизма“ тумачи књижевне рефлексе побуне против девастације и експлоатације као наличја технолошког напретка. Они се у анализираном роману *Шума над шумама* (2018) Ричарда Пауерса манифестују као елементи екофикције, екокритике и еколошког активизма. Истакнута је инхерентна политичност природе у датом контексту, и анализиран начин премошћавања комуникације између дрва и људи – помоћу вештачке интелигенције и микроризалне мреже.

Кенет Хеншу пореди неколико дела која тематизују сукоб људи и њихових побољшаних настављача, од драме *Р.У.Р. (Росамови универзални роботи)* Карела Чапека, преко романа *S.N.U.F.F.* Виктора Пељевина, све до анимиране верзије *Technotise: Edit i ja* Алексе Гајића и романа *Клара и сунце* Казуа Ишигура. Ова дела преиспитују наивне хуманистичке позиције, нијансирају трансхуманистичку перспективу представљајући роботе као етички побољшану верзију људи, бришу границе вештачког и животињског живота и сатирично се односе према привилегованој позицији људи у проучавању интеракције с андронидима. Марко Теодорски анализира идеју дигиталне бесмртности у дуологији *Илион / Олимп* Дена Симонса, и питање „књижевно-уметничке праксе у реалности технолошког сингуларитета“, односно улогу Хомерове *Илијаде* у далекој будућности, као упоришта постфизичке реалности и знака враћања на реч. Милена Владић Јованов сагледава структурално, наративно и дискурзивно слојевиту визију стварности у ТВ серији *Дигитални уљеник*, и начин њиховог сустицања у гледаочевој рецепцији помоћу Делезовог и Гатаријевог појма метаморфоза, концептуализовањем машине и њеног односа с етиком, преображаја (не)знаковних система и Платоновог схватања памћења.

Бојан Јовић у раду „Утопљани, између пре-, транс- и постхуманизма“ анализира *решења њелесности* из прехуманистичких кон-

цепција. Утопљанско превазилажење људског контекстуализовано је у одабраном подтипу утопије, уз истицање разлика наспрам њених савремених и политичких артикулација. У прехуманистичким визијама јавља се концепт првобитних, златних људи или прародитеља, док се у нововековним митско-митолошки и религиозни садржај повлачи у позадину уступајући простор научној радозналости, технолошком напретку и прометејском пориву. Кристијан Олах синтагмом „мањи од себе“ сумира основна истраживачка питања о проблему човекове будућности у роману *Тишина* (2020) Дона Делила. Дајући преглед развоја од хомункулуса до андроида, аутор анализира како јунак/роман долази до сазнања да човек након технолошке апокалипсе и технолошке, егзистенцијалне и онтичке кризе не може опстати у илузији погрешне величине. Истиче да је роман постављен као антрополошка супротност Мунковом *Крику*, те да су главна питања романа – ко би чуо крик, и зашто уопште јунак треба да крикне.

Постхуманизам и српска књижевност. Анализе српске књижевности из треће целине инспирацију проналазе у опусу Борислава Пекића и књижевности за децу и младе, као и у екопоетичкој поезији. Слободан Владушић анализира теорију Розе Брајдоти и афирмише идеалистичку позицију хуманизма. Анализу повезује са Пекићевом полемичком позицијом према постхуманистичком дискурсу, будући да *Беснило* ово стање тематизује, али да не припада датом дискурсу. Нарочита пажња посвећена је метафори човека-машине, питању односа постхуманизма, антихуманизма и науке. Наташа Дракулић Козић тумачи више Пекићевих дела која тематизују пост- и трансхумане појмове, истичући да је сума ауторове књижевне обраде тема ишчезнућа и прекорачења хуманитета присутна у *Новом Јерусалиму* као готској хроници о испитивању људскости и показивању непремостивости човекове мере. Јелена Марићевић Балаћ истражује екопоетичке аспекте поезије Мирољуба Тодоровића. Истиче да се у каснијој фази сигналистичке поетике, која долази након сцијентистичке фазе, премешћује јаз науке и поезије креирањем нових метафора, попут везе куће, поезије и тела, и стварањем свеобухватне слике света. Тијана Тропин у студији „Дете је отац робота. Постхуманизам у српској књижевности за омладину“, полазећи од теоријског оквира Зои Цекс, анализира најновије научнофантастичне романи за децу: дистопијски роман *Биће једном* Угљеше Шајгинца, фантазијски роман *Мајма* (део трилогије *Вирови*) Мине Д. Тодоровић, и *Гајбу* Александра Грубаша. Дела су контекстуализована унутар европске и светске фантастичне књижевности за децу и унутар других приступа постхуманизму. Романи су анализирани помоћу појма живе играчке, а истакнуто је присуство еколошких тема, оптимизам, и особна хијерархија људског и нељудског.

Трансхуманизам и ликовне уметности. Четврто поглавље додиче се митских и фантастичних бића у ликовној уметности: грифона, василиска, аждаја, вештица, а анализира и ликовне трансху-

манистичке представе остварене помоћу брисања граница према земљи, људима, животињама или биљкама. Зоја Бојић тумачи појавне облике метауниверзума сликарке Емили Њвареј (1910–1996) у контексту ликовних предања аустралијских Абориџина. Уметници су чували знање заједнице и преносили традиционални поглед на свет нефигуративним ликовним приказима. Видом пикторалног писма, у песку, на земљи, ритуалним фарбањем тела представљане су и тумачене сталне интеракције појавног и непојавног света. У анализи се користи номенклатура културе која укључује *Сањање* и *Дуину* змију, и истиче се да је антропоцентризам специфично европска појава. Јована Николић пише о иконографском превазилажењу полности као виду духовне еволуције у симболистичком сликарству. У делима Гистава Мороа, Жана Делвинеа и Хилме аф Клинт, мотивима андрогиних бића и митолошких јунака, који омогућавају преиспитивање полности, изражене су идеје транс- и постхуманизма. Маја Петровић истражује транс- и постхуманистичке утопије у савременим уметничким праксама. У тумачењу рада *Bios 6* Тање Вујиновић и пројекту *Седма* уметничког колектива Љубавнице уочава се утопијска димензија у дигиталном обнављању везе са природом и истицањем континуитета човека, природе, науке и технологије, односно у технолошки унапређеном свету који допушта дигитализовање ума. Осветљени су начини на које савремене регионалне уметничке праксе приступају проблемима капиталоцена и начини на које обухватају другости.

Мирјана Глигоријевић Максимовић анализира историју (од Херодота и Плинија Старијег, као и *Физиологија*), просторни контекст, текстуалну подлогу иконографије, као и махом симболичка и профилатичка значења чудовишта и химера у српској средњовековној монументалној уметности, од средине 13. века па кроз 14. век. Милена Мазарак истражује представе страха од смрти (и) од куге у барокној уметности Венеције у 17. веку, и њихово конкретизовање у фигури вештице, којој је (вештици и куги) често супротстављена Богородица. Анализом су обухваћени уметници Антонио Цанки, Пјетро Негри, Ђусто ле Корт, иконографија цркве Санта Марија, као и *Scuola Grande di San Rocco*. Опширна анализа друштвенополитичког контекста показује да је уметност била део општег културног и политичког програма, односно инфраструктуре и културе које се развијају у контексту пандемије.

Посџ- и *џрансхуманизам ante litteram*. Пета целина разматра питања старих књижевности, фолклорно-митских система, и књижевности под утицајем спиритистичког учења као што су онтолошки статус јунака или (његов) контакт с онтолошки другачијим. Са једне стране, ове парадигме омогућавају другачије сагледавање класичних дела и митова, док, са друге, вишеструко потврђују закључак да ни најмодерније појаве, теорије и идеје нису без својевр-

сног присуства у старим текстовима различитих уметности. Тема којом Ана Петковић отвара пету целину зборника јесте *conditio humana* у античкој митској традицији, прављењем паралеле о приказу Асклепијеве лекарске вештине од Пиндара и Лукана до Тантала у Електриној генеалогiji у *Оресџу*, преко хомерских епова, Паусаније, Софокла и Еурипида. Помно читање Пиндарових питијских ода поставља питања границе религије и магије, везе лекарске и песничке вештине, опозиције Асклепија, чија вештина лечења функционише као понављање божанског деловања, и његовог учитеља Хирона, који је познавао своју меру. Песнички текстови о оживљавању мртвих и о некромантији анализирани су из угла хибристичке природе њихових јунака. Рад Милоша Живковића доноси прилог разумевању средњовековне онтологије на основу анализе *џирамиде бића*, и њихових аспеката у српској редакцији *Александриде*. Ланац бића анализиран је као део средњовековног енциклопедизма и одраз идентитетских проблема протагонисте, а кроз овај феномен сагледане су и промене културолошких парадигми, укрштаји хеленистичких, фолклорних и јудеохришћанских духовних принципа, као и представе критичке утопије, те веза утопије и аскетизма.

Лидија Делић компаративно анализира идеје превладавања смртности у фолклорном и информатичком систему мишљења. Истиче да митско-фолклорни свет, поред наглашене антропоцентричности, познаје флуидне границе са биљкама, животињама, неживом природом и пејзажем. На низу примера, од предања до лирских и епских варијанти сижеа о змији младожењи односно риси риби, те прича о вилама и вилинским крилима и о немуштом језику, ауторка показује блискост с идејама трансхуманизма као што су генетски инжењеринг, клонирање, импланти, протезе – физичке сензомоторне екстензије, превођење можданих података у дигиталне. Знатнија разлика присутна је у односу према вечности. Усмени фолклор не познаје идеју бесмртности, али симболички пројектује трајање постхумном славом, виталистичким циклусима, а тематизује и одласке на онај свет у наративима о превирањима, као и боравак душа предака у овоме.

Тијана Јовановић у тексту „*Esprit, es-tu là? Трансхумано, постхумано и постхумно у француској књижевности у 19. и 20. веку*“ анализира (научно)фантастична дела аутора као што су Теофил Готје, Вилије де л’Ил Адам, Морис Ренар, и других фељтонских и публицистичких текстова, као и утицај Камија Фламариона, популаризатора спиритизма, на идеје бестелесног путовања кроз свемир и насељавања нељудских тела, те сусрета са ванземаљским животом. Истичући да спиритизам непосредно претходи дефинисању пост- и трансхуманизма средином 20. века, она наводи и заједничке теме: оптимистично иступање на границе науке, утопијска предвиђања или псеудонаучна тумачења теорија, схватање човека као дела у на-

стајању. Међутим, док трансхуманизам преузима, или тежи да преузме контролу над бесмртношћу, спиритисти у самом постојању духова виде доказ бесмртности. Додатно, опстанак душе након смрти, као и појава медијума који уступа тело и ум да би постао телекомуникациона машина, блиско је трансхуманистичком преношењу ума у дигиталну сферу.

Трансхумани аспекти у поезији и прози XX века. Шесто поглавље обједињује низ дела светских књижевности која тематизују однос појединца и колектива, дехуманизацију, креативност и границе људскости и телесности, нарочито у периодима и просторима рата. Никола Миљковић анализира проблеме и питања новог човека и дехуманизације у роману *Чевениур* Андреја Платонова. Уз контекстуализовање анализе како Платоновљевим опусом тако и утопистичким тежњама 19. века, и потом футуристичким укидањем човека, даје преглед осмишљавања идеје новог човека као решења дехуманизације, присутног у делима Чапека, Замјатина, Булгакова и Богданова. Истиче да Платонов фантазију о свемоћном технолошком бићу обликује у сатиричном регистру, и то кроз неколико аспеката романа, као и на плану његове структуре. Александра Жежељ Коцић пише о биополитичким и некрополитичким структурама у опусу Нормана Мејлера, а помоћу концепата филозофа и политичких теоретичара Ђорђа Агамбена и Ашила Мбембеа. У питању су концепти диспозитива, биомоћи, голог живота, ванредног стања, рата итд., који чине део најшире постављене теме транс- и постхуманизма. Оне произлазе из Мејлеровог континуираног интересовања за питања друштвене критике, односно критике америчког ратовања.

Весна Елез пише о Валеријевом једином, младалачком роману, контекстуализујући га Валеријевим опусом и новим предговорима. Протагониста, господин Тест, као ауторов двојник и церебрални јунак, служи експерименталном, лудичком и епистемолошком тематизовању преображаја људског, тематизује и проблематику субјекта и стваралачког процеса, те потребу за преиспитивањем и трагањем. Василиса Шљивар анализира трансформације мртвог тела у поезији Генадија Гора, писца фантастике који стихове пише током Блокаде Лењинграда (Петрограда), иступајући као настављач руске историјске авангарде. Феномен телесног у песмама главни је елемент спознаје апсурдног, дехуманизованог и апокалиптичног света, преломљен кроз призму смрти и насиља. Хтонски карактер песничког света ауторка повезује са ратом опустошеним Лењинградом као *иростором смрти*, што проузрокује отуђење – од човека, града, себе, док се јунаци трансформишу у инсекте, пацове, мишеве, митолошка бића.

Посл- и трансхуманизам: интердисциплинарно. Седма целина проширује поље анализе ка музици, драми и филму. Игор Перишић доноси вишеделну анализу уметничких пракси бенда *Red Hot Chili Peppers* кроз призму аутобиографије *Живе ране*, фронтмена и певача

Ентонија Кидиса. Рад даје преглед разлика између постхуманизма и трансхуманизма, анализира тематику стихова, варијације субјективности и променљив однос према психоактивним супстанцама, помоћу којих се (посредством стихова) одвија постхуманистичко искушавање граничних стања, и испробавају трансхуманистичке стратегије превазилажења сувише људског. Аутобиографија је напослетку повезана са Ничеовим дихтерфилософским писмом из књиге *Људско, сувише људско*, да би се укратко испитале „трансхуманистичке и утопијске потребе“ различитих уметника.

Марина Миљивојевић Мађарев разматра (не)спојивост постхуманистичких идеја и драме, истичући да иманентност хуманистичких идеја у аристотеловској драми нуди могућност отварања драме и према постхуманистичким идејама. Упоредна су схватања драмског лика Саразакa и Ханс-Тис-Лемана са идејама постхуманистичког субјекта, које повезује са постдрамским у контексту српског позоришта и драме. Након прегледа и анализе одговарајућих поставки у Битефу, нарочито од 2016. до 2020, ауторка анализира драму *Крештање* Димитрија Коканова као *ипроверу* теоријске анализе. Нагласак је на зависности ликова од средине, отуђењу проузрокованом пандемијом, нецеловитости тела по себи. Тајана Росић Илић у раду „Фигура вампира: технологија, магија, и питање (чистоте) расе“ пише о фигури вампира, од *Дракуле* Брема Стокера до филма *Само љубавници остијају живи* Џима Цармуша. Вампири су анализирани у својој културолошкој еволуцији као фигуре које садрже спектар могућности трансформације људскости, као симбол друштвене еманципације, али и страхова, жудњи и табуа. Истиче се да је вампир увек везан за двосмислену фасцинацију прогресом, те да се у обликовању вампира сусрећу и сукобљавају идеја усавршавања људске врсте и конзервативно супротстављање тој идеји, услед чега вампира тумачи и као метафору *расцељене научне модерности*. Представа вампира одражавала је савремене научне наративе крајем 19. века, да би у новијим представама вампири постали хуманизовани и повезани са вегетаријанством.

Марија Грујић анализира *Бојове и монструме*, биографски филм Била Кондона, режисера два филма рађена по мотивима романа Мери Шели. Истиче да је боголики потенцијал човека да буде творац тема које су део франкенштајновске парадигме и њој својственог промишљања хуманости. Мотив несрећног, изопштеног бића жељног прихватања, применљив је на *многим њољима еџисџенције изванџросечности и изоџшџености јединке*. Промисшљање уметника као усамљеника успоставља метафоричку спону између питања патње, емпатије, усамљености, жеље, повезаности и отуђења (односно квалитета људске патње који превазилазе човеково биће) са трансхуманистичким и постхуманистичким идентитетима.